

Побірченко Н.С.

доктор педагогічних наук, професор,

проректор з наукової роботи,

Уманський державний

педагогічний університет

імені Павла Тичини

НЕВИЧЕРПНЕ ДЖЕРЕЛО НАРОДНОЇ МУДРОСТІ

Автор аналізує традиції виховання в українській сім'ї, їх позитивний та негативний вплив на розвиток дітей у другій половині XIX – початку XX ст.

The author analyses the Ukrainian family's upbringing traditions, their positive and negative influence on children's development in the second part of XIX-th – the beginning of XX century.

В усі часи старші прагнули передати молодшим свій досвід, звичаї, традиції, обряди – все те краще, що, з їхнього погляду, має бути збережено в дітях, котрі, у свою чергу, передадуть це наступним поколінням. Саме в сім'ї в першу чергу здійснюється трансмісія народної пам'яті, чим забезпечується культурна спадковість. «При цьому, – зазначає Г. Комарова, – в кожному конкретному випадку передається не культура взагалі (не «абстрактна культура»), а саме етнічна культура, внаслідок чого у процесі соціалізації відбувається відтворення етносу як соціокультурної єдності» [7].

Процес культурної спадковості неперервний. Будь-яка зупинка може привести до деградації культури, розпаду всього суспільства. Тому-то такою важливою, значущою є роль батьків як дійсно «природних вихователів, хранителів етнокультурних родинних традицій. Дослідження у цій галузі можна визначити терміном «етнографія батьківства».

Громадівці, як найбільш освічена, прогресивно настроєна частина української інтелігенції, приділяли увагу багатьом проблемам: навчанню дітей і дорослого населення України, моральному та патріотичному вихованню, формуванню національної свідомості і самосвідомості народу, підготовці його

врешті-решт до майбутніх визвольних змагань тощо. І хоча свої етнографічні дослідження батьківства вони не визначали в окрему категорію, проте не обминули й цього питання.

Зокрема, етнограф і фольклорист С. Ніс зазначав, що етнографічні дослідження, слід «в першу чергу починати з сім'ї» і «доводити вивчення фактів до останньої дрібнички, до повного розуміння предмету, що вивчається, з його матеріальної і духовної сторони» [6].

Ще в 60-ті роки минулого століття він запропонував конкретну програму дослідження життя сім'ї, що передбачала серед інших і такі питання: хто навчає дітей молитов і яких; хто вчить працювати; як старші доглядають молодших; які покарання підлітків побутують; хто і в який спосіб бере на себе роль педагога; як ставиться народ до грамоти і школи; як навчають дітей грамоти в сім'ї; чого, на думку старших членів родини, взагалі треба їх навчати; чи задоволені батьки навчанням своїх чад у школі; якою мовою мають навчати їхніх дітей, з точки зору батьків; чи відомо батькам, що існує малоруський буквар; чи часто діти і батьки ходять до церкви і т.п.

У розвідці «Різдв'яні святки» М. Номис описав українську родину з огляду на свято Багатої Куті, коли традиційно збиратися разом всі члени сім'ї. «Членами сім'ї, – писав він, – у нас вважаються навіть ті, котрі не живуть в одній хаті, але працюють на одне господарство і живуть з нього, а отже: глава сім'ї, мати, всі неодружені сини і незаміжні дочки, невідділені одружені сини з родинами і, що живуть у приймах, з сім'ями, і нарешті домочадці, звичайно там, де вони не слуги і раби, а насправді домочадці, челядь. До цих членів сім'ї, хоч і не в такій спорідненості, долучаються під час Багатої Куті і заміжні дочки зі своїми чоловіками, якщо в них ще немає дітей або своєї сім'ї, відділені одружені сини, що перебувають у таких же умовах, як і заміжні дочки – вони теж мають бути на Багату Кутю за родинним столом.

Сини і дочки, які мають свої сім'ї – добре якби були, але їм не можна – вони принаймні мають послати своїх дітей, того дня чиї опісля, з вечерею до діда і баби, а також до шанованих дядьків і тіток» [14].

Велике нещастя для людини, продовжує М. Номис, жити далеко від сім'ї, або, скажімо, не поспіти вчасно на таку сімейну радість, як одруження брата чи заміжжя сестри; проте найбільше нещастя – не прибути або запізнитися на Багату Кутю. Якщо хтось з якихось причин не може насолодитися щастям зустріти Кутю за сімейним столом, це тяжко переживає вся родина, тоді «заплаче вся сім'я, заплачуть домочадці, заплаче і сивий батько». Він плаче тому, що «вжалений у найчутливіше місце свого серця: він, за перевагою сім'янина, у родинне свято позбавлений одного члена сім'ї» [14]. Родинним стосункам українці завжди надавали великого значення. Діти з молоком матері засвоювали Істину, що без рідні, без роду людина відчуває себе самотньо. У записах громадівців зустрічаємо відповідні народні пісні,

прислів'я, оповідки. Зокрема прислів'я: «Хоч по шию у воду, та до свого роду». А в пісні співається: «Хоч і обмочуся, в роду обсушуся, таки з своїм родом та повидаюся» [21]. Як страшний удар долі сприймається одірваність від свого роду, від сім'ї. «Тяжко та важко чоловікові в чужій чужині, на чужій стороні, без отця, без неньки, без сердешного роду пробувати» [5, 4].

Надзвичайно промовистими є слова пісні, яку записав у с. Острійки Васильківського повіту, що на Київщині, І. Нечуй-Левицький:

«Не вечеряла й не буду обідати
Коли б бог поміг родину одвідати.
Подем ішла, долини не минала,
А в село ввійшла – родини не впізнала» [13].

Як відзначали громадівці у своїх дослідженнях, український народ завжди прагнув до щасливого влаштування сімейного життя. У колядках, скажімо, записаних П. Чубинським, славиться сім'я, де в злагоді й благополуччі перебувають батьки та їхні діти:

У нашого пана хороша пані,
Бог йому дав славно жену в його дому!
По двору ходить, як місяць сходить;
По сінцях ходить, як зоря сходить.
Садила синки в чотири рядки,
Садила дочки в три рядочки.
Синочки зросли – у школу пішли,
А дочки зросли – у швачки пішли,
Синочки йдуть – книжечки несуть,
А донечки йдуть – хусточки несуть:
Книжечки на стіл, батеньку до ніг,
А донечки хусточки на піл, матюнца до ніг.

В іншій колядці добре слово мовиться про чоловіка, який шанує і поважає свою дружину. А вона ж у нього

Як чашечка у меду,
Як барвіночок у саду,
Як барвіночок в саду процвітає [20, 464].

Споконвіку заохочувалося сімейне благополуччя, взаємоповага чоловіка

і жінки, бо лише тоді зростатимуть щасливі діти. «Насправді, – захоплювався М. Сумцов, – що може бути краще, повніше і моральніше намальованої в колядці картинки селянського сімейного життя: домогосподарка – хороша дружина, добра мати; батько – глава сімейства, людина розумна і моральна; сини – грамотні; дочки – майстрині шити і діти вдячні батькам і шанують їх» [18].

Звичайно, дається таке благополуччя непросто. Цьому слугують «селянські педагогічні прийоми», народжені самим побутом селянського життя. Головне тут, писав Т. Рильський, те, що «підростаюча дитина – є співробітником батьків, і ця спільність у праці вводить розумний елемент в їхні взаємостосунки. «Ти, сину, пожени коні до води, а я тимчасом внесу паші; ти, доню, погляди дитину, а я піду на річку прати».

У мудрих і добрих за натурою людей така взаємодія, узгодженість у праці розвиваються в систему розумних відносин між батьками і дітьми. Народні поради батькам щодо виховання дитини завжди відзначалися життєвою мудрістю, що підтверджують і етнографічні записи громадівців: «Ти його (про сина – Н.П.) жалій, та тільки, щоб він не знав цього»; «Дитині дай волю, так сам пождеш у неволю» [2, 389].

Народ завжди знаходив влучні слова і порівняння, аби визначити ставлення батьків до своїх кровінок. Проте одночасно і застерігав – батьківська любов, має бути розумною: «Люби дитину, як душу, а тряси, як грушу».

Але поряд із мудрим вихованням у селянських сім'ях, на жаль, мали місце і недбалість, грубість, архаїчність та короткозора утилітарність. Дослідник-етнограф Т. Рильський наводить красномовні приклади: «Так, скажімо, він, батько, не хоче, аби його діти робили шкоду в горосі чи огірках на власному городі і на городах сусідів – він розповідає їм про залізну бабу, яка стереже ці плоди. Йому не бажано з тих чи інших міркувань, щоб діти ходили до того чи іншого сусіда, – він застерігає їх, приміром, що там відріжуть їм язики і що ніж який там гострять у цю хвилину, готується саме для цієї мети. Плач дитятка вгамовують погрозою, що дід-старець почує і забере в торбу. Небажані батькам які-небудь походеньки дитятка – кажуть йому: «не йди – вова злякає». Досягається такими засобами поставлена практична мета – і вихователі задоволені. За такої точки зору і стусани є вельми доцільний прийом [16, 197-199].

Такі архаїчні виховні методи, які базуються на догматичній моралізації без спроб обґрунтування, громадівці суворо засуджували. Адже дитина

повинна усвідомити, що можна роботи, а чого не можна, що погано, а що добре, що приносить шкоду, а що користь. Натомість її лише залякують, не пояснюючи азів правильної поведінки. Т. Рильський вважав антипедагогічними фрази типу «не роби так, бо це гріх», які виголошуються як остаточний аргумент, тоді як для дорослого аналогічний вчинок не вважається гріхом.

Народно-педагогічні записи громадивців засвідчують: батько і мати в народній уяві – найрідніші і найсправедливіші люди: «Нема в світі правди!.. Правди не зіскати. Тільки в світі правди, що рідний отець та мати», – записав такі слова народної пісні П. Житецький [4, 399].

Історик і етнограф І. Новицький у розвідці «Сила батьківського прокляття» наводить прислів'я, котрі, на його думку, «цілком характеризують погляди малороса на батьків». «Усе купиш – батька та матері не купиш», «Батькова та материна молитва зо дна моря рятує».

Разом з тим, роль батька та матері в сім'ї була не однаковою. «В Україні, – зазначав І. Новицький, – в майновій причетності вплив батька мав серед селян вирішальну перевагу над ідеєю материнства, зате в моральному відношенні сила уз, що пов'язують дітей з матір'ю, всіма визнається провідною – визнається, одним словом, що мати до дітей ближче, чим батько, що вона їм рідніша» [15, 41].

Образ матері є втіленням добра і ласки. П. Житецький відзначав: «Тільки одне батьківське почуття, а саме материнське, залишається незмінно тривким у цьому хвильному морі ворожнечі, яка під іменем неправди панує в світі». Така його думка підтверджується прикладами народних пісень, зібраних М. Лисенком:

А нема цвіту найповнішого

над тую маківочку, –

Да нема ж роду найвірнішого

над тую матіночку [10].

Оспіваний народом образ матері, втілює правду і справедливість на землі. Цей, можна сказати, релігійний погляд на матір, продовжував свою думку П. Житецький, вилився в піснях малоруських з такою силою і пристрастю, що не можна ні слухати, ні навіть читати їх спокійно» [4, 400].

Саме такі пісні зустрічаються у записах громадивців. Скажімо, у

П. Чубинського:

Ой, матінко, вишенько,
Що без тебе лишенько
Що тебе ж ні купити,
А ні заслужити,
Що без тебе, ненько моя,
Горе в світі жити!
Що уже ж я і ходила,
Уже ж я й служила.
Та не найшла тії неньки,
Що мене родила» [21].

Або у М. Лисенка:

Мати наша, мати,
Де нам тебе взяти?
Малярів наняти, матір змалювати,
Поставити матір на божничок в хаті...
На божничок гляну, то матір спомяну,
Назад обернуся, сльозами заллюся,
На бік оглянуся, рукавом утруся! [10, 23].

Характерною для української жінки-матері була самовіддана любов до дитини. «Якщо вам доводилося провести ніч в селянській хаті, – писав Т. Рильський, – якщо ви бачили зморених працею і перерваний плачем дитини їхній сон, спокійну покору матері такій необхідності, якщо чули скрип колиски під наспівування «котика» стомленими її вустами, то ви знаєте, скільки тихої і стійкої самовідданості має мужицька *don con bambino*. Вона, звичайно, в домашньому колі раніше всіх і більше за всіх турбується про дитину; ласки і забави вона краде, так би мовити, у власного трудового життя; їй ніколи розніжитися для проведення часу; вона не добирає пестливих слів, вона нерідко звертається до дитини зі словами: «що ж ти, курвий сину», і

тільки лагідна її усмішка надає фразі пестливий зміст. У тяжкому повсякденні вона інколи суворо вилає, а то й полупцює дитину, але в праці і забаві думка її не розлучається, не може розлучитися з турботою про дитину» [16, 195-196].

Душа матері однаково болить за всіх дітей, скільки б їх не було: «Сього пальця вріж – болить, і того вріж – болить», «П'ять пальців на руці, котрого не вріж, то все болить», «Для матері її діти найкращі», «І сова хвалить свої діти» [19].

Матері притаманна жертвовність заради дитини. Навіть в останню хвилину свого життя її думки про свою кровинку. Так, у пісні, записаній Т. Рильським, йдеться про вбивство чоловіком своєї дружини, заради любові до іншої. Вона ж нічого не просить у вбивці, а лише одного – погодувати малу дитину:

Ой приходить він додому,
Ста ножа гострити
Його мила, чорнобрива
Начала просити:
Пожди милий, чорнобривий,
Хоч йодну годину,
Нехай же я погодую
Малую дитину.

Важко на світі дітям без матері, її тепла і любові. Нерадісна сирітська доля. Народ створив на цю тему низку казок, пісень, прислів'їв. П. Чубинським записано лише невелику частину того, що збережено пам'яттю поколінь:

Що сирота, то пустота.
Світ великий, а нема де дітись.
Чуже добро – попід очима мокро.
За сиротою Бог з калитою.
Горе сироті і бородатому.
Тоді впроти неділі, коли сорочка біла.

Як сирота оженився, то і ніч мала.

Не із їдного пеца хліб їв.

Сирітські сльози не пропадуть [12].

У народних піснях про нелегку сирітську долю здебільшого зіставлялися образи рідної матері і мачухи. Мати – добра, лагідна, мачуха -жорстока, несправедлива. Серед пісень, зібраних Т. Рильським, така:

Як батько в хаті

Мачуха – як мати;

Скоро батько за поріг,

То мачуха за батіг.

Або веснянка.

Вербова кладко

Гнися, гнися, не зломися.

В мене матінка не рідненька,

Шлет мене по водицю

З маленькими та відерцями,

Велить ними наповнити брати.

Велить мені віддохати,

З козаками розмовляти.

Вербова кладко

Гнися, гнися, не вломися.

В мене матінка та не рідная.

Шлет мене та по водицю

З великими та відерцями,

Велить мені повні брати.

Та не велить віддохати –

З козаками розмовляти [16, 213-214].

І. Нечуй-Левицький записав пісню з такими словами:

Ой горе-горе калині при долині,
А ще горіше (гірше) сироті на чужині.
Ой горе-горе, що не рідная мати.
Лягла сирота не вечерявши спати [13].

У народно-педагогічній спадщині Б. Грінченка є невеличка оповідка під назвою «Мачуха», де в гумористичній формі йдеться про ставлення рідної матері і мачухи до дітей: «Один хлопець сидить на вулиці та й плаче, приказуючи: «Рідна мати брехуха, а мачуха правдива! Рідна мати брехуха, а мачуха правдива!». Чоловік іде, почув його та й питає: «Що ж ти співаєш?» – «Рідна мати брехуха, а мачуха правдива». «Як же це так?» – питає той. «А так: рідна як була, то казала, що не дам у неділю сорочки та й дала; а мачуха, як сказала – не дам, так ось уже третю неділю і хожу в одній» [2, 172-173].

Українці завжди співчували сирітській долі. Зобижати сироту вважалося великим гріхом. І. Нечуй-Левицький записав таку пісню:

Ой гріх, синоньку в неділю рано їсти.
А грішніше з сиротини насміяться.
Бо сиротина, то хазяйська дитина –
Хто насміється – поб'є лиха година.
Ой гріх, синоньку, в неділю рано води пити,
А ще грішніше сироту з ума звести,
Бо ж сиротина то божа людина.
Хто з ума зведе, поб'є лиха година [13, 236].

У народній казці «Про гноблення мачухи», записаній П. Кулішем, розповідається про мачуху, яку страшно покарав Бог за те, що зобижала сироту [9].

Повага дітей до батьків – це успадкований від предків, засвоєний з молоком матері найшляхетніший звичай українського народу. Проте в усі часи були діти, які не шанували батьків. Це викликало народний осуд і вважалося великим гріхом: «Кого Бог любить, того й нагороджає, а за отця й за матір син Божий карає» [5, 24].

П. Житецький записав народну думу «Про вдову і її синів»:

Мала вдова

Трьох синів, як соколів

Вона їх змалку годувала.

Зросту, слави, пам'яті, сиротинку сподівала.

Та сини виявилися невдячники: на старість вигнали неньку з її хати.

Не сива зозуля закувала,

Як бідна вдова з свого дому виступала,

За слізьми світу божого не видала...

Стали люди теє зачувати,

Стали вдовиченків на сміх піднімати [4, 402].

Ця тема простежується і в оповіданні Б. Грінченка «Мати й син» [2, 84], щедрівці І. Абрамова «Сів Ісус вечеряти» [1], оповіданні Г. Стижевського «Про стару матір» [17, 131-133]. В останньому, зокрема, розповідається про кару Господню синові, котрий залишив матір голодною, приховавши від неї казан з їжею. Так само був покараний і син, який не пригостив матір на Великдень, а навпаки, заховав від неї освячений хліб. «І коли він прийшов у садок та сів під деревом, то звідкись гадюка і обвелася йому круг шиї, а жало своє встромила в щоку» [2, 40].

В оповіді, записаній І. Новицьким, в якій син не запросив матір до обіднього столу, ще й висловив незадоволення, що вона засиділась у нього в гостях, «Чого ця жаба сидить у нас, напижилась, – сказав він. Та не встиг син ще щось мовити, як звідкись не візьмись велика жаба, яка стрибнула і вчепилась йому в щоку. Всі кинулися знімати жабу, але ніяк не могли її відірвати» [15, 46].

А вдовиних синів, котрі матір вигнали з дому, Бог покарав тим, що «не став їм ні в чім помагати» [4, 402]. Спіткала страшна кара і скупого сина, який пошкодував борошна навіть на поминки свого батька, – ось уже три роки так і носить мертвого по монастирях. Скрізь замовляє молебні. Та Бог все одно його не прощає [17, 133-136].

Зустрічаємо в записах громадівців чимало оповідей про неповагу до батьків. Зокрема і такий повчальний сюжет. Син відвозить батька в яр і

залишає його там на вірну смерть. Скидає в яр і візка, на якому віз батька. Та малий онук, який спостерігав все те, просить батька візка забрати додому.

«А навіщо? – батько синові. – Нехай там застається. – Як нащо? – перепитує малий. Коли станеш старим, як дідусь, то я тебе поклав би на лубок та й повіз до яру. А так доведеться другий добувати» [2, 170].

Схожий сюжет зустрічаємо і в збірці казок І. Стрижевського. Старого батька виносять на мороз, аби він застудився та швидше помер. Тим часом маленький внучок – так собі невеличкий хлопчик – сидить у куточку та й дивиться. Потім він узяв трісочку, взяв паличку, положив її на трісочку і став мудрувати, поки таки поклав паличку так, аби не падала вона. Тоді – несе!

– Що ти там митикуєш? – спитав його батько.

– Оце лубок, а оце – дідусь!

– Для чого це ти робиш?

– Це як будете старі як дідусь, то я й вас винесу на мороз, щоб вам було те саме, що дідусеві [17, 131].

Народні оповідання на цю тему містяться в етнографічних матеріалах Б. Грінченка: «Син батька на лубку вивозить», «Лубок», «Батько й син», «Недобра дочка» [2, 158-169, 169-170, 196-197, 170-171]; М. Драгоманова: «Батьки», «Невдячні сини і шкатулка» [3]; І. Манжури: «Батьківський заповіт» [11].

Проблема «батьків і дітей» одвічна. Діти підростають, набувають деякого досвіду, прагнуть до самостійності. Проте батькам не завжди вистачає мудрості вчасно зрозуміти це. У народно-педагогічних дослідженнях громадянців виховання дітей розглядається переважно як об'єкт і продукт діяльності дорослих. Звідси – асиметричність відношення «дорослий – дитина». «Перший мислиться як суб'єкт, учитель, наставник, другий – як об'єкт (в кращому випадку – агент), продукт і результат такої діяльності. Зрозуміло, мало хто уявляє дитину пасивною, пасивним началом. Але при всьому цьому, їй, як правило, відводилася роль реципієнта» [8].

Нерозуміння дитячої психології нерідко спричинювало неслухняність синів і дочок, призводило до конфліктів у сім'ї. Українська народна мудрість завжди засуджувала сварки з дітьми, а особливо прокльони дітей. У родині повинні панувати мир і злагода. Якщо навіть і виникає необхідність полаяти дитину, робити це треба тактовно, щоб не принизити її гідність. «Не проклинати треба, а виховувати», – говорить народ.

«Етнографія батьківства» – це невичерпне джерело народної мудрості, що дає відповіді на багато питань, сприяє збереженню національної пам'яті, відродженню національної самосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов И. О колядках и щедривках в Черниговской губернии // Киевская Старина. – 1906. – № 1-4. – С. 9.
2. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Вып. 2. – Чернигов, 1895.
3. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876. – С. 175-176; 170-171.
4. Житецкий П. Малорусские вирши нравоучительного содержания // Киевская Старина. – 1892. – № 1-3.
5. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. Материалы... – Т. 1. – С. 14.
6. ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 2. – од. зб. 49.
7. Комарова Г.А. Общая этнография // Советская этнография. – 1985. – № 2. – С. 158.
8. Кон И. Ребенок и общество. – М., 1988. – С. 61-62.
9. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 23-26.
10. Лисенко М. Збірник народних пісень. – Вип. 2.
11. Манжура І. Твори. – К., 1955. – С. 232.
12. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 292.
13. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах. – К., 1968. – Т. 10. – С. 229.
14. Номис М. Різдв'яні святки // Основа. – 1861. – № 5-6. – С. 65.
15. П.И. (Новицкий И.П.). Сила родительского проклятия // Этнографическое обозрение. – 1889. – № 3.
16. Рыльский Т. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская Старина. – 1890. – № 11.
17. Стрижевский Г. Сборник малорусских сказок // Киевская Старина. – 1905. – № 7-9. – С. 131-133.
18. Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок // Киевская Старина. – 1886. – № 2. – С. 262.
19. Чубинский П. Труды... Т. 1. – С. 246.
20. Чубинский П. Труды... Т. 3. – С. 404.
21. Чубинский П. Труды... Т. 5. – С. 552.